

Հ. Վ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՎԱՐՁՈՒ ԱՇԽԱՏՈՒԺԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՎԱՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 18-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ
ԸՍՏ ՎԱՆՔԻ «ԵԼԻՑ-ՄՏԻՑ» ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻ

Հայոց Եկեղեցու, մրա աթոռամիստ կենտրոնի, ինչպես նաև հայ ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դրության պատմության ուսումնասիրության համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Էջմիածնի վանական տնտեսության 18-րդ դարն ընդգրկող «Ելից-մտից» մատյանները, որոնք ոչ ուսումնասիրողների կողմից դեռևս պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել: Ժամանակի սոցիալ-տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներին վերաբերող բազմակողմանի ու հարուստ նյութի պարունակությամբ դրանք չունեն իրենց հավասարը:

Սույն ուսումնասիրության համար առանձնակի կարևորվում են մատյանների այն վկայությունները, որոնք վերաբերում են ավատական հողային ռեմտային, բնութագրում գյուղացիության սոցիալական դրությունը, տալիս մրա կախվածության աստիճանը: Այս առումով չպետք է ուշադրությունից դուրս թողնել այն հանգամանքը, որ մի շարք հեղինակներ, ցայսօր անդրադառնալով հայ իրականության մեջ վանական-եկեղեցական տնտեսությունների պատմությանը, օգտագործված աղբյուրների սխալ մեկնաբանմամբ փորձում են ցույց տալ, թե հայկական ավատական իրականության մեջ ծագած ու հասակ առած Հայ Եկեղեցին իր ընդարձակ կալվածքներով, իրավական ու վարչական գործունեությամբ տիպիկ ավատական-կալվածատիրական խոշոր միավոր էր:

Ինչպես հայտնի է, ավատական հողային ռեմտան իր զարգացման ընթացքում անցել է երեք փուլ՝ բնավճար, աշխատավճար և դրամական: Հողային ռեմտայի հիշյալ երեք տեսակներն էլ գոյություն են ունեցել միջնադարյան Հայաստանում և արտացոլել գյուղացիության կախվածության ձևերն ու աստիճանը: Չպետք է կարծել, սակայն, թե ռեմտայի տեսակները Հայաստանում հանդես են եկել իրենց զուտ տեսքով:

Թեև քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում ավատական հողային ռեմտայի տիրապետող ձևը բնավճարայինն էր, սակայն դրա կողքին գոյություն է ունեցել և աշխատավճարային ռեմտա: Աշխատավճարումների կամ կոռային աշխատանքի չափերի մասին կան որոշակի մատենագիտական տեղեկություններ: Դրանք ցույց են տալիս, որ աշխատավճար ռեմտան բացառապես պարտադիր աշխատանքային պարտականություն էր, որ իշխողների կողմից դրվում էր գյուղացի-

մերի վրա՝ պետության կարիքների համար, զանազան տիպի կառուցումներ կատարելու պայմանով: Օրինակ, Զաքարիա Քանաքեղոցին տեղեկացնում է, որ Երևանի Ամիրզունա խանը իր կառավարության տարիներին (1605-1625) «ձեռն էարկ շինութեան եւ մարդաշատութեան: Նախ սկսաւ շինել զքերդն եւ ապա ապարանս եւ զայգիս եւ զքորաստանս եւ զպարտեզս, եւ հանել զառուս, զառավելով զջուրսն: Այլեւ ի տեղիս-տեղիս թեթեւացոյց զհարկն եւ երարձ զծանր լուծ ի պարանոցէ ուսմկաց: Բայց զի բազմացոյց զսովխրայն, այսինքն կոռն»¹: Բերված վկայությունից չպետք է կարծել, թե խանն իրոք թեթևացրել է հարկերը: Նա պարզապես իրեն հաճնված կուսակալությունում աշխատավոր բնակչության թվաքանակի ավելացման նպատակով նախաձեռնությունում է ցուցաբերել, որի հետևանքով Հայաստանի տարբեր շրջաններից հազարավոր հայ ընտանիքներ գաղթեցին Երևանի խանություն:

Ինչ վերաբերում է գյուղացու կողմից կատարած կոռալին աշխատանքի չափին, ապա այն կախված էր գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման մակարդակից, նրա տեխնիկական պատվանդանից, ինչպես նաև գյուղացու աշխատանքի արտադրողականության աստիճանից: Եթե նկատի ունենանք, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում տարածված չէր ավատական տնտեսությունը, ուրեմն այն հիմնականում վաճառական-եկեղեցական էր, այսինքն նստակյաց ավատական տնտեսություն վարող ավատատերերի թիվը մեծ չէր, ապա պարզ է, որ աշխատավճարումների հիմնական մասը կատարվել է պետության կարգադրությամբ և քիչ է կապված եղել գյուղատնտեսության հետ: Հետևաբար, այստեղ տարածված է եղել աշխատավճարումների սկզբնական ձևը՝ բեզարը, երբ գյուղացիները պարտադիր ձրի աշխատանք էին կատարում ճանապարհների, կամուրջների, բերդերի, պալատների ու ջրանցքների կառուցումների վրա, ինչպես նաև ռազմական արշավանքների ժամանակ: Եթե նկատի ունենանք, որ պատերազմներն ու ավերումները հաճախակի էին կրկնվում, ապա հասկանալի կդառնա, որ հարկադիր աշխատանքները դարձել էին սովորական ու ամենօրյա: Եվ պատահական չէ, որ Զաքարիա Քանաքեղոցին հետևյալ դիպուկ ասացվածքով է բնութագրում պետության համար կատարվող կոռալին պարտականությունը. «Վասնորոյ առասպելցիս. - գրում է նա. - թե կին յղի գոլով՝ այր նորա տանէին կոռ, և ոչ թողուին զնալ ի տուն, և կինն ծնանէր որդի և զարգանայր, և առաքէին զնա կոռն, զի հայրն երթիցէ ի տուն»²: Իսկ Հարություն Արարատյանի հաղորդման համաձայն, 1795 թ. Երևանի խան Մահմեդ-Կուլին, տեղեկանալով դեպի Երևանի խանություն շարժվող Աղա-Մամադ շահի արշավանքի մասին, կարգադրում է ողջ խանությունից Երևանի բերդը ամրացնելու համար հարկադիր աշխատանքի քշել բազմաթիվ մարդկանց:

¹ Զաքարեայ Սարկաւացի Պատմագրութիւն, հ. Ա: Վաղարշապատ, 1870, էջ 45-46 (այսուհետև՝ Զաքարիա Քանաքեղոցի):

² Նույն տեղում:

Միայն Աշտարակ գյուղը պարտավոր էր տրամադրել 40 մարդ՝ իրենց բեռնակիր ձիերով հանդերձ³։ Իսկ ավելի վաղ, 1672-1674 թթ., Երևանի բերդի կիսատ մնացած շինարարության ավարտի համար, Ջաքարիա Ագուլեցու տեղեկությունների համաձայն, Ագուլիս և Դաշտ գյուղաքաղաքներից հարկադիր աշխատանքի են քշվել տասնյակ մարդիկ։ Օրագրի հեղինակի հավաստմամբ, այդ երկու բնակավայրերը պարտավոր էին աշխատողներ ուղարկել 1000 բանվորական օրվա ծավալով⁴։

Պետության կողմից կիրառվող հարկադիր աշխատանքներին զուգահեռ, աղբյուրների հավաստմամբ, որոշ ավատական տնտեսություններում կիրառվել է վարձու աշխատանք։ Նույն Ջաքարիա Ագուլեցին, որը ոչ միայն ժամանակի նշանավոր առևտրականներից էր, այլև ընդարձակ հողամասերի տնօրեն, տեղեկացնում է, թե իր տնտեսությունում օգտագործել է մաս վարձու աշխատուժ։ «Տնագութք ամեն մոր իր տնտեսությունում օգտագործել է մաս վարձու աշխատուժ։ «Տնագութք ամեն մոր տնօրենի, մոր շինեցի, շատ չարչարանք քաշեցի այս այքուս վերայ Ե (5) տարի, որ միմչե ԲԴ (2000) մշակ բանացրի» - գրում է մաս⁵։ Վարձու աշխատանքին հատկապես մեծ տեղ էր հատկացված Էջմիածնի վանական տնտեսությունում։ Ըստ 1739-1767 թթ. ժամանակահատվածն ընդգրկող «Ելից-մտից» մատյանի տեղեկությունների, 1739 թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին վարձու աշխատուժի օգտագործումը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

ամիս վարձու աշխատուժի (մշակներ) վճարման արժեքի չափը թվաքանակը				
երկրագործ և		երկրագործ և		
արհեստագործ		արհեստագործ		
անասնապահ		անասնապահ		
մայիս	863	16	7000 դիմար	
			5204 ապասի	565 ապասի
			20256 շահի	6000 շահի
			9143 փող	
հունիս	1546	12	13109 ապասի	6000 դիմար
			32144 շահի	17058 ապասի
			62 փող	51699 շահի

³ Stru Богданов А., Жизнь Артемия Апаратского, уроженца селения Вагаршапат близ горы Апарата, ч. I. СПб, 1813, с. 194-195.

⁴ Ջաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը։ Երևան, 1938, էջ 119 (այսուհետև՝ Ջաքարիա Ագուլեցի)։

⁵ Ջաքարիա Ագուլեցի, էջ 116։

հուլիս	4518	20	8 թուման	26000 դիմար
			27034 դիմար	4036 ապասի
			47212 ապասի	19090 շահի
			28250 շահի	
			18066 փող	
օգոստոս				
սեպտեմբեր	3217	20	5000 դիմար	20000 դիմար
			19217 ապասի	32 ապասի
			85392 շահի	21000 շահի
			63 փող	8 փող
հոկտեմբեր	1357	11	12000 դիմար	10000 դիմար
			16151 ապասի	23 ապասի
			31221 շահի	51000 շահի
			22 փող	6 փող ⁶

Վարձու աշխատուժի օգտագործումը 1741 թ. մարտ-դեկտեմբեր ամիսներին ունի
հետևյալ տեսքը

մարտ	211	10	29000 դիմար	14000 դիմար
			630 ապասի	13 ապասի
			10073 շահի	14029 շահի
			4 փող	
ապրիլ	1681	5	21000 դիմար	3000 դիմար
			21026 ապասի	4003 ապասի
			5045 շահի	5028 շահի
			3 փող	
մայիս	2001	12	7 թուման	3 թուման
			28 ապասի	20000 դիմար
			77143 շահի	2029 ապասի
			12014 փող	6057 փող
հունիս				
հուլիս				
օգոստոս	3835	27	4 թուման	1000 դիմար

⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 1-17:

			30033 ապասի	10193,5 ապասի
			121225 շաֆի	83185 շաֆի
			10 փող	29 փող
սեպտեմբեր	1997	8	29540 դիմար	2000 դիմար
			17031 ապասի	1004 ապասի
			29059 շաֆի	15049,5 շաֆի
			21048 փող	
հոկտեմբեր	1952	4	9 թուման	3005 ապասի
			71510 դիմար	11010 շաֆի
նոյեմբեր				
դեկտեմբեր	1630	20	1 թուման	4004 ապասի
			60990 դիմար	76098 շաֆի
			7 ապասի	
			3 շաֆի ⁷	

Մատյանների բերած բոլոր տարիների հաշվարկով հունվար և փետրվար ամիսներին քիչ ծախսումներ են կատարվել: Օրինակ, 1848 թ. համար աշխատած 90 մշակների վճարվել է 8850 դիմար⁸, 1743 թ. 5 մշակների՝ 1455 դիմար⁹ և այլն: Այդ ամիսներին վանքի միաբանությունը մեծամասամբ զարմանալի անապատառական աշխատանքներ է կատարել, և ծախսումները հիմնականում դրան են ուղղված: Օրինակ, 1759 թ. մատյանում կարդում ենք. «ԳՌ (4000) շաֆի ետու հազար թիոյ գին, մէկ թին ԺԳ (13) փողով, վէքիւ Այվազի ձեռքն լունվարի Ե (5) օրն»¹⁰, իսկ մեկ այլ տեղ կարդում ենք. «ԳՌ (3000) շաֆի ետու ԺԳ (13) ձիոյ և ջորոյ փալան կարելոյ վարձ, մէհտար Ասլանի ձեռք լունվարի ԺԸ (18)»¹¹:

Ինչպես երևում է աղյուսակներից, առավել շատ բանվորական ուժ օգտագործվել է մայիս-սեպտեմբեր ամիսներին, այսինքն՝ գյուղատնտեսական աշխատանքների ամենաեռուն շրջանում: Միաժամանակ, համոզված պետք է ենթադրել, որ նույն բանվորական ուժը օգտագործվել է գյուղատնտեսական տարբեր բնույթի աշխատանքներում (էտ, փոր, քաղհան, հունձ, այգեկութ և այլն): Հաճախ միևնույն վայրի նույն աշխատանքը տարբեր ժամանակահատվածներում կատարել են նույն մշակները: Այսպես, 1741 թ. մատյանում կարդում ենք. «ԻԵ (25) շաֆի ետու Յօշա-

⁷ Նույն տեղում, էջ 36-46:

⁸ Նույն տեղում, էջ 46:

⁹ Նույն տեղում, էջ 56:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 117:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 147:

կան փայտ կտրող ին (25) մշակաց օգոստոսի Թ (9)¹²: Իսկ սեպտեմբերի 20-ի վերաբերյալ ասվում է. «ԲՈՒ (2000) և Ա (1) շահի ետու Յօշական փայտ կտրող ԾԴ (54) մշակաց»¹³: Կամ ասենք. «Գ (3) թուման ԵՌԴՄ (5440) դիան ետու Ղազարապատու բանվոր ԸԺՀԱ (871) մշակաց. Կ (60) մշակն Ժ (10) փողով, իսկ ԸԺԺԱ (811) մշակն Բ (2) փողով տեր Թադեոսի ձեռք մայիսի ԻԳ (23)¹⁴» և «Գ (3) թուման ԱՌԳԺԿ (1360) դիան ետու Ղազարապատու պարսպի բանոր ԶԺԺԹ (619) մշակաց. ԽԱ (41) մշակն ԺԲ (12) փողով, իսկ ԵԺՀԸ (578) մշակն Ա (1) շահով տեր Բարդուղիմեոսի ձեռք լուլիսի Ին (25)¹⁵»։ Ուրեմն թե՛ աղյուսակներում, և թե՛ վերը բերված թվերը ճիշտ չեն արտահայտում բանվորական թվի ռեալ պատկերը։ Մեր կարծիքով այն ներկայացվածից մի քանի անգամ պակաս էր։ Պետք է ճշել, որ այդ հանգամանքը որոշ տարակարծություններ է առաջացրել ուսումնասիրողների շրջանում։ Այսպես, Բ. Հարությունյանի կարծիքով «Էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ, մյուս հատուկ պայմանների շնորհիվ, հնարավոր էր դառնում արտադրության մեջ երևան եկած կապիտալիստական տարրերի հյուսումը սպառման այնպիսի ձևերի հետ, որոնք հատուկ են ֆեոդալական մատուրալ տնտեսությանը»¹⁶։ Նման տեսակետին համամիտ Ս. Պողոսյանի կարծիքով Էջմիածնի վանքապատկան տնտեսությունը խարսխված էր վարձու աշխատանքի վրա և դա, իբր, տանում էր դեպի ավատական հարաբերությունների քայքայում ու կապիտալիզմի սաղմերի սկզբնավորում¹⁷:

Անժխտելի է, որ Էջմիածնի վանական տնտեսությունում կիրառվել է վարձու աշխատանք, սակայն աշխատանքի այդ ձևը մախ տիրապետող չի եղել, և ոչ էլ ապացուցում է ավատական կարգերի քայքայումը։ Ինչպես պարզվում է մատյանների ուսումնասիրումից, այստեղ կիրառվել է ժամանակավոր, սեզոնային մշակների աշխատանքը, որոնք իրենց կատարածի դիմաց ստացել են սնունդ և դրամական վարձատրություն։ Էջմիածինը չունեւ ֆինանսական այնպիսի հնարավորություններ, որոնք կիրառելով կարողանար իր տնտեսությունը խարսխել վարձու բանվորական ուժի վրա։ Գտնվելով օտար իշխանությունների տիրապետության տակ, հայ հոգևոր դասը հաճախ զրկվել է ապահարկ դառնալու իրավունքից, ենթարկվել հալածանքի ու ավարատության։ Անդրադառնալով 1699-1702 թթ. մարդահամարին, Եսայի Հասան-Ջալալյանը գրում է. «Իսկ անդ եղին հարկս ի վերայ գրելոց գլխոց»

¹² Նույն տեղում, էջ 40:

¹³ Նույն տեղում, էջ 42:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 48:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 49:

¹⁶ Տե՛ս Արությունյան Բ. Մ., Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII – XVIII вв.; Ереван, 1940, с. 125 (այսուհետև՝ Արությունյան Բ. Մ., Крупное монастырское хозяйство).

¹⁷ Ս. Պողոսյան, Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում 17-18-րդ դդ. և Էջմիածինը որպես խոշոր կալվածատեր։ Երևանի պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 13, Երևան, 1940, էջ 287:

Հարկ է նշել, որ մատյաններում բավականին հիշատակություններ կան արհեստագործությամբ զբաղվողների մասին: Թեև չի նշվում նրանց մշակների լինելը, այնուհանդերձ, հաշվի առնելով, որ այդ արհեստավորները հաճախ այլ վայրերից եկածներ են, պետք է եզրակացնել, որ վերջիներս աշխատել են հենց այդ կարգավիճակով: Այս առումով հատկանշական է հետևյալ վկայությունը. «ԺԸ (18) թուման ԴՌԵԾԾ (4550) դիման ետու ԺԱ (11) քարտաշ վարպետաց, որոց անուանք ի ներքոյ գրեալս է.

Խեչում, քարտաշ կարբցի. ԺԸ (18) օր, Բ (2) շաֆի կետով, ԲՌԲԾԾ (2250) դիման, վանի, քարտաշ յօշականցի. ԻԶ (26) օր, Բ (2) շաֆի կետով ԳՌԵԾ (3500) դիման, Յակոբ, քարտաշ էջմիածնացի. ԻԵ (25) օր, Ա (1) շաֆի կետով, ԱՌԸԸՀԵ (1855) դիման,

Անանիա, քարտաշ դարսեցի. Է (7) օր, Բ (2) շաֆով, ԷԾ (700) դիման, Եսայի, քարտաշ առնջեցի. ԽԸ (48) օր, Բ (2) շաֆի կետով, ԶԾ (600) դիման, Գրիգոր, քարտաշ քրտստանցի. ԲԾԽԷ (247) օր, Ե (5) շաֆով, Զ (6) թուման ԱՌԸԾԾ (1850) դիման,

Սահակ, նորին տղայն. Ղ (80) օր, Գ (3) շաֆով, Ա (1) թուման ԳՌԵԾ (3500) դիման,

Յովաննես, քարտաշ էջմիածնացի. ԱԾԶ (180) օր, Բ (2) շաֆով, Բ (2) թուման ԶՌԸԾ (6800) դիման,

Թորոս, քարտաշ էջմիածնացի. ԱԾԾԷ (157) օր, Բ (2) շաֆով, Ա (1) թուման ԸՌԳԾԻԵ (8325) դիման,

Յարութիմ, քարտաշ քրտստանցի. ԲԾ (200) օր, Բ (2) շաֆով, Բ (2) թուման ԵՌ (5000) դիման,

Ղարիբջան, քարտաշ քրտստանցի. ԲԾ (200) օր, Բ (2) շաֆով, Բ (2) թուման ԵՌ (5000) դիման»²³:

Նույնամաման վկայությունների հանդիպում ենք մասն 18 խառատների մասին, որոնցից միայն երկուսն են էջմիածնացի, իսկ երեքը՝ կարբեցի, մեկը՝ օշականցի, մեկը՝ աշտարակցի, մեկը՝ մուղնեցի, երկուսը՝ վանանդեցի, յոթը՝ սիսիանցի, մեկը՝ մախիջևանցի²⁴:

Բերված վկայություններից միաժամանակ կարելի է եզրակացնել, որ մշակների մի որոշ քանակ վարձվում էր ոչ միայն սեզոնային, այլև հարատև աշխատանք կատարելու պայմանով: Խոսքը վերաբերում է ինչպես էջմիածնի, այնպես էլ նրան մոտակա բնակավայրերի այն արհեստավորներին, որոնք աշխատում էին վանական տնտեսության գործատներում և արտադրական բնույթի այլ ձեռնարկություններում:

Թե ինչպես էին որոշում վարձկանների օրավարձը, կարելի է եզրակացնել Մատթեոս Զուղայեցու թողած հետևյալ վկայություններից. «Մշակն ի վարձու ա-

²³ Նույն տեղում, էջ 54-55:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 1:

մեծացնում քան վասն գործոյ կալանու... Ըստ կամաց տեսում առնէ զգործն: Մի օրն մի դաս հեկան լինի մին մշակի վարձն»²⁵: Բայց ոչ բոլոր մշակ-վարձկաններն էին որպէս օրավարձ ստանում մեկական դահեկան: Ամենայն հավանականությամբ այդչափ օրավարձ ստանում էին միայն վարձկան արհեստավորները: Այն մշակը, ասում է Զուղայեցին, որը «ոչ կարէ ազնիւ միւթ գործել կամ կարել», այնքան չնչին վարձ է ստանում, որ «ոչ կարէ ինչս յետս ձգել վասն վաղուան, զի հազիւ զատում հաճէ պայեցի: Չարչարեալ, աղտոտեալ եւ սեւացեալ» վարձկան-մշակները, շարունակում է Զուղայեցին, վարձվում էին ամբողջ օրն աշխատելու պայմանով: Բայց եթե նրանք թերաճում էին աշխատանքում կամ հիվանդանում, ապա օրավարձ չէին ստանում: «Այլ թէ հիւանդանա ի կէսօրի՝ ոչ առնու զվարձ», կամ եթե «ոչ արասցի զգործն կամաց վարձողի՝ ոչ առնու զվարձ»²⁶:

Օրավարձի չափը սահմանելիս նկատի էր առնվում նաև արտադրամիջոցների նկատմամբ ունեցած իրավունքի հարցը: Եթե մշակը աշխատում էր ոչ իր սեփական գործիքներով, ապա նախատեսված գումարից դուրս էին գալիս օգտագործված գույքի գինը: Այդ մասին ուղղակի վկայություն կա 1742 թ. մատյանի էջերից մեկում, ուր ասվում է. «Գ (3) թուման ԴՌԷԸ (4700) դիւան ետու Դոի այգւոյ փորոր էԸԾԲ (752) մշակաց Ա (1) շահով, ԿԴ (64) չայրջոց Գ (3) փողով, ի փորորաց՝ ԲՈՒԱԸԵ (2105) դիւան, կտրեցիք ԴԸԻԱ (421) բահի վարձ, զէրն-բահն մեր էր»²⁷: Նույն պայմանը իրագործվում է և այգեթաղի ժամանակ. «Ը (8) թուման ԶՌԻԵ (6025) դիւան ետու գեղիս Գ (3) այգեաց թաղվոր ԱՌԷԸԸ (1770) մշակաց Ա (1) շահով, ԴԸՂԵ (495) բահ մեր էր. մին մին փողով կտրեցիք Յովանէս վարդապետի ձեռք»²⁸:

Օրավարձի սահմանման դեպքում նկատի էր առնվում նաև տարիքային առանձնահատկությունները: Համեմատաբար էժան էին վճարվում երեխաների ու պատանիների աշխատանքը: Մատյանների էջերում բազմիցս հանդիպում ենք «լուծ քջօղ», «ղուշ քջօղ», «սեգ հաւաքող», «արքաւոր կրող», «փուշ քանտող», «պզտկի վարձ ետու» արտահայտություններին²⁹: Որ իսկապէս «պզտկի»ների վարձատրությունը համեմատաբար քիչ էր, երևում է 1746 թ. մատյանի հետևյալ վկայությունից. թվով 222 մարկոցավոր մշակների վճարվում է 7775, որից 177 մշակների օրը 40 դիւան, 45 «լուծ քջօղ պտտկի» օրը 15 դիւան³⁰: Նույն բնույթի մեկ այլ վկայությունում կարդում ենք. ԸԻԸԺԵ (8115) դիւան ետու ԱԸԻԸ (128) մարկոցավորի ԺԱ (11) փողով, ԺԸ

²⁵ Տես Լ. Խաչիկյան, Մատթեոս Զուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը: «Բանբեր Մատենադարանի», մո. 3, Երևան, 1956, էջ 77:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 13, վավ. 13, էջ 47:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 43:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 3, 222-270:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 89:

(18) լուծ քշող Բ (2) տղոց Զ (6) փողով, ԻԶ (26) հաւք քշող Գ (3) տղայոց Դ (4) փողով. Մարտիրոսի ձեռք»³¹:

Համեմատաբար էժան էր գնահատվում մաս կիմ մշակների աշխատանքը: Օրիմակ, կես շահով է գնահատվել «ձաւար աղուն անօղ եւ բրիճ յիստակօղ ԻԱ (21) կանանց» աշխատանքը³², իսկ մեկ այլ դեպքում ընդամենը 6 շահի է տրամադրվել «բրիճ շիճօղ ԺԶ (16) պառաւի»³³:

Հաճախ մաս դրամական վարձատրության մեջ մտնում էր մշակին հատկացվող հագուստի արժեքը: Մատյանների համարյա բոլոր էջերում կան տեղեկություններ որևէ մշակի «հէսկում, գոտում, շալարիմ, արխալիիմ, չուխում, գդակիմ» տրվող գումարների մասին:

Այն մշակները, որոնք իրենց հացով էին սնվում, «խողկամուզդ» ավելի բարձր վարձատրություն էին ստանում: Այսպես, 1785 թ. տեղեկությունների համաձայն, վանքի՝ Աշտարակում ունեցած երեք այգիներում աշխատող 105 փորվորներ «խողկամուզդ» կարգավիճակով աշխատելով որպես օրավարձ ստացել են օրը մեկ ապասի, իսկ Օշականի այգիներում աշխատող 253 մշակներ, սնվելով Եկեղեցու հաշվին՝ «մեր հացովն», ստացել են երկու շահի³⁴:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը, հանգում ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացության: Ուշ միջնադարում Էջմիածնի վանական տնտեսությունում, ի դեմս մշակների, լայնորեն կիրառվել է վարձու բանվորական ուժ: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ վանքը, չունենալով ճորտագրված գյուղացիներ սեփականատիրական (մուքադարական), գյուղերից վերցվող կոռով չէր կարող ապահովել վանական տնտեսության բանվորական ուժի պահանջը, ուստի մնում էր դիմել վարձու բանվորական ուժի օգտագործմանը:

³¹ Նույն տեղում, էջ 43:

³² Նույն տեղում, էջ 42:

³³ Նույն տեղում, էջ 3:

³⁴ Տե՛ս Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство. с. 63.